Dragutin Pavličević

UDK: 334.73(497.5-37 Požega)
Izvorni znanstveni članak
Rukopis prihvaćen za tisak: 12.1.2011.

KUĆNE/OBITELJSKE ZADRUGE U POŽEŠTINI

Sažetak

Na temelju izvornih dokumenata arhiva u Požegi te opisa suvremenika (Piller-Mitterpacher – 18 st., K. Adžić – 19. st., I. Čakalić – 20. st.) te ankete iz 80-ih godina 20. st. autor sustavno opisuje zadruge te uzroke njihova raspadanja koncem 19. i na početku 20. st. Taj je proces počeo ukidanjem feudalnih odnosa 1848., a završio 1918., kada su gotovo sve zadruge nestale. Težište je stavljeno na promjene u robno-novčanim odnosima građanskog društva te na potajne diobe zadruga koje se nisu provodile u zemljišnim knjigama, što je izazivalo teškoće u plaćanju poreza, sudskom uredovanju, velikim troškovima i uopće u siromašenju sela. Na koncu pokazuje kako su se prema zadrugama i njihovim nekretninama negativno odnosile socijalističke vlasti nakon 1945., koje su njihovom likvidacijom nastojale stvoriti plodno tlo za osnivanje seljačkih radnih zadruga, koje su bile kopije sovjetskog kolhoznog sustava u kolektivizaciji poljoprivrede.

Ključne riječi: kućne/obiteljske zadruge; Požeština; dioba; nestajanje.

Uvodno objašnjenje

Pod pojmom zadruge kriju se četiri slična, ali ipak različita, značenja. Prvo je kućna/obiteljska ili porodična zadruga; drugo je stručna, interesna proizvođačko-potrošačka ili kreditna; treće seljačka radna zadruga (SRZ) i četvrto opća poljodjelska zadruga (OPZ). Nažalost, to dosad u našoj znanstvenoj literaturi, kako povijesnoj, tako i pravnoj, ekonomskoj, sociološkoj ili etnološkoj, nije dovoljno razrađeno. Tako primjerice i najnovija enciklopedija ima samo dvije natuknice, tj. zadruga obiteljska i zadruga poljoprivredna.[1] Prva je nepotpuna i obrađena je samo s etnološkog stajališta, a povjesničari i pravnici nazivaju je kućnom, a sociolozi porodičnom.[2] U mojoj knjizi o zadrugama tu sam zadrugu isključivo nazvao kućnom (Pavličević, 1989., 8), a dodao sam i odrednicu „hrvatska“ s obzirom na to da su one samo u Hrvatskoj i Slavoniji, odnosno na području bivše Vojne krajine, pravno normirane

[1] *Hrvatska enciklopedija,* sv. 11, Zagreb, 2009., 654. Obrađen je pojam *udruga* (str. 147).

[2] Uredništvo *Enciklopedije* smatra još uvijek da su zadruge isključiva domena etnologa, iako su povjesničari, pravnici i sociolozi mnogo više pisali o njima. Sociolozi npr. u *Sociologiji sela* koju je nekoć uređivao Stipe Šuvar zadrugu isključivo nazivaju porodičnom, a etnolozi u Republici Hrvatskoj samo obiteljskom.

u više zakona.[3] Doista, u navedenoj enciklopediji postoji i pojam zadrugarstvo koji se odnosi na proizvođačko-potrošačko-kreditno zadrugarstvo.[4] Međutim, sasvim je ispušteno seljačko radno zadrugarstvo (SRZ) sovjetskog, kolhoznog tipa.[5] Isto tako dosad se malo znalo o općim poljoprivrednim zadrugama (OPZ) koje su djelovale nakon likvidacije SRZ-a, a prije uključivanja u poljoprivredno-industrijske kombinate (PIK-ove) kao neki modernizirani oblik sovjetskih sovhoza.[6] U mojoj drugoj knjizi o zadrugama (Pavličević, 2010.) obuhvaćeni su svi spomenuti oblici zadrugarstva. Pod pojmom Požeština uzimamo ovdje samo Požešku dolinu, bivši kotar ili do 1991. općinu, komunu Požega, do 1992. nazivanu i Slavonska.[7]

Za zadrugu su se u prošlosti rabili i pojmovi družina, skupčina, kuća, velika kuća, velika familija, korta i patrijarhalni život. U tim velikim zajednicama, proširenim obiteljima, živjeli su od najstarijih vremena Hrvati, drugi južnoslavenski narodi, ali i susjedi neslaveni, poput Albanaca. Na zadruzi se temeljio feudalni način proizvodnje, potrošnje i života, ali i njemu srodan feudalno-vojnički u krajinama, poglavito onoj Hrvatsko-slavonskoj. Po ukidanju feudalnih odnosa 1848. i krajiških nakon 1881.[8], kad su red i poredak održavali feudalni gospodari ili krajiška zapovjedništva, počinje sve ubrzanije nestajanje zadruga i diobama se pretvaraju u obiteljska, inokosna gospodarstva. Taj proces traje do konca 19. i proteže se do sredine 20. st., a negdje i dalje (Pavličević, 2010., 176-180 i 216-218).

Što su to kućne ili obiteljske zadruge i što o njima znamo?

Već prije dvadesetak godina odgovorio sam na sva teoretska pitanja u vezi s kućnim zadrugama, tj. što su to zadruge, kad su nastale, kako su se razvijale, kakve sve vrste zadruga postoje, kakav je njihov unutarnji ustroj, kolike su bile brojne, odnosno koliko su članova, zadrugara, imale te posebno što su o zadružnom živo-

---

3 Do 1902. u Hrvatskoj i Slavoniji doneseno je desetak zadružnih zakona. Od toga su tri bila krajiška. U Kneževini Srbiji zadružna se problematika tretirala u jednom zakonskom aktu, dok ih u Dalmaciji te Bosni i Hercegovini i nije bilo. Zbog toga sam obje svoje knjige o zadrugama naslovio kao *hrvatske kućne zadruge*.

4 Pod utjecajem iz Njemačke i Slovenije te poticanjem Katoličke crkve od druge polovice 19. st. u Hrvatskoj postoji pokret zadrugarstva koji kasnije potiče i Hrvatska seljačka stranka i Seljačka sloga. Takve su zadruge postojale u svim većim selima u Požeškoj županiji. U populariziranju tih zadruga isticali su se požeški odvjetnici Emil Tanay te dr. Đuro Kuntarić, koji je 1939. u Požegi objavio knjigu *Zadrugarstvo*.

5 Naziv *kolhoz* preuzet je iz ruskog jezika, a značio je *kolektivnoje hazjajstvo*, tj. zajedničko gospodarstvo. U Kotaru Požega bilo ih je osnovano pedesetak do 1953., kad su bile ukinute (vidi *Požeški leksikon*, 1977., 281).

6 Prema ruskom *sovjetskoje hazjajstvo*, tj. državno gospodarstvo.

7 Do 1918. Požeška je županija obuhvaćala Novsku, Pakrac, Daruvar, Novu Gradišku i Brod, te se do toga doba razmatra i to područje.

8 Proces razvojačenja Vojne krajine počeo je 1871. i nastavljen je 1881., kad je konačno Krajina vraćena Hrvatskoj, a od 1883. taj je dio slavonske Posavine u sastavu Požeške županije.

tu napisali strani istraživači i kako su opisane u hrvatskoj književnosti (Pavličević, 1989.). Analizirani su svi hrvatski zadružni zakoni, kako u građanskom dijelu, tako i u Vojnoj krajini, uzroci nestajanja zadruga, tajne diobe i odraz zadružne problematike na razvoj seljačkoga gospodarstva i hrvatskoga društva uopće. Dakle, prva knjiga obuhvaća razdoblje do 1881., kad je Vojna krajina vraćena matici zemlji – Hrvatskoj i Slavoniji. Iako su zadruge postojale i u Dalmaciji, u Dubrovačkoj Republici te kod Hrvata i Srba u Bosni i Hercegovini, one nisu posebno razmatrane. Naravno da su tu i zadruge u Požeškoj županiji, Kotaru i uopće u Požeškoj kotlini i Slavoniji (Pavličević, 1989.).

Nakon prekida od dvadesetak godina vratio sam se kućnim zadrugama od spomenute 1881. do gotovo naših dana, ali u istraživanje su uključeni i krajevi u kojima žive Hrvati, npr. u Bosni i Hercegovini, zatim Hrvati i Srbi u Dalmaciji te Hrvati u Konavlima kao sastavnom dijelu Dubrovačke Republike. Uz kućne, obrađene su i sve druge zadruge. Težište je stavljeno na Slavoniju, gorske dijelove Hrvatske i Konavle, gdje su se zadruge najduže zadržale, odnosno na krajeve koje najbolje poznajem, poput naše Požeštine, gdje su iskorišteni prilično bogati fondovi Hrvatskoga državnog arhiva u Zagrebu i njegova područnog odjeljenja u Požegi.[9] Iz godine u godinu prati se rastroj zadruga, tajne diobe i sudski procesi oko toga, rad diobenih povjerenstava te katastara i gruntovnica. Tu su i saborske rasprave o potrebi usporavanja dioba, o njihovu odrazu na osiromašivanje seljaštva, njihovo iseljavanje te useljavanje stranaca.

Za Požeštinu je važno da su podrobnije obrađene određene diobe i sporovi oko toga, izvještaji županijskih organa, opisi koje su ostavili pojedinci poput bistroga i obrazovanog seljaka kakav je bio Ivo Čakalić iz sela Doljanovaca te anketari koje mi je uputio pokojni Filip Potrebica i moj bivši učenik profesor Mato Nosić.

Kako bismo se pobliže upoznali sa sastavom zadruga i njihovim ustrojem, načinom proizvodnje, potrošnje, zajedničkim životom i običajnim pravom u njima, navest ćemo nekoliko definicija kućne zadruge. Najpoznatiji stručnjak koji se kao pravnik bavio zadrugama na početku 20. st. bio je dr. Ivan Strohal, koji piše: „Zadruga definira se obično kao zajednica (skupina) znatnog broja ljudi pače kao zajednica od nekoliko porodica; definira se ona tako, kao da se u tome, što je taj broj dosta velik, sastoji čitavo biće, čitava priroda zadruge." (Pavličević, 1989., 19). Artur Mayer, Zagrepčanin koji je u inozemstvu obranio tezu o zadrugama, to čini ovako: „Zadruga je, uzevši uopće, seljačko porodično gospodarstvo, u kome krvni rođaci žive u istoj kući,[10] imaju zajedničko vlasništvo i pod vodstvom jednoga izabranoga kućnog gos-

[9] Hrvatski državni arhiv u Zagrebu ima područne odjele u Požegi i Brodu. Dokumente o zadrugama stavili su mi na raspolaganje pok. Rudolf Heli sredinom osamdesetih godina 20. st. i nedavno Tomislav Radonić, obojica voditelji Odjela u Požegi.

[10] U zadruzi nisu živjeli uvijek samo rođaci, nego i sluge, zetovi, uzadruženici i u Vojnoj krajini oni koji su bili „prikomandirani" kako ona ne bi izumrla. Bili su to mlađi muškarci, koji su zapravo bili domazeti.

podara nepodijeljeno imanje i zemlju zajednički, ravnopravno obrađuju i uživaju." (Pavličević, 1989., 23). U prvoj knjizi o kućnim zadrugama zaključio sam „...da je kućna zadruga, stara, patrijarhalna ustanova[11] u kojoj živi više obitelji i naraštaja; ravnopravna zajednica života, rada, autarhične proizvodnje[12] i potrošnje na zajedničkom imanju kojim rukovodi demokratski izabran starješina, a upravlja skupština svih odraslih, punopravnih zadrugara." (Pavličević, 1989., 23).

Prvi opis zadružnog života u Požeškoj županiji (1782.)

Jedan od prvih, ali svakako i ponajbolji opis zadružnog života, potječe iz Požeške županije (Matić, 1951., 544). Objavili su ga na latinskom jeziku budimski profesori Piller i Mitterpacher, a preveli u novije vrijeme naši znanstvenici.[13] Iz njega doznajemo mnogo o vlasničkim odnosima i brojnosti u zadruzi, u njezinu ustroju, načinu vođenja i upravljanja, o ulozi žena, načinu blagovanja, o kućanstvu i stanovanju. Npr. o zemlji, brojnosti i starješini pišu: „Zemlje, što su im dodijeljene,[14] nikada se ne dijele među sinove, niti se sinovi po očevoj smrti razilaze,[15] te zbog toga često stanuje zajedno u istoj kući po dvadeset bračnih parova i sačinjavaju jednu obitelj, a ponajviše žive zajedno bez svađe.[16] Na čelu kućnoj zadruzi postavljaju zajedničkim glasovanjem onoga, za koga misle da umije bolje upravljati od drugih,[17] i zovu ga starješinom; kod toga izbora najviše paze na mišljenje i preporuku pokojnoga prethodnika, te se počesto događa, da koji je po godinama mlađi od drugih, postane po ugledu starješina. Njega svi paze kao oca i poštuju kao starješinu, no ipak, ako se ili slabo brine za kućne poslove ili ako ne umije sačuvati mir među ukućanima ili ako zapane u pogreške, često ga skinu, a ako se opre, stjeraju ga u red, prizvavši se na vlastelina."[18]

Podroban je i opis poslova koje obavljaju žene na čelu s gazdaricom: „Kojoj se naredi, da upravlja kućom i da bude domaćica, ona razdjeljuje poslove među žene

[11] Naziv patrijarhalna ustanova rabio se do šezdesetih godina 19. st., kad se prihvaća kao službeni naziv zadruga.

[12] Zadruga je bila samozadovoljavajuća zajednica koja je gotovo sve proizvodila, a kupovala je samo sol, petrolej, svilu i rijetke industrijske proizvode.

[13] To je prvi učinio Tomo Matić, koji je rođen 1874. u Brodu, ali je škole pohađao u Kutjevu i Požegi i osjećao se Požežaninom. Objavio je djelomični prijevod u *Zborniku za narodni život i običaje JAZU*, knj. 35, Zagreb, 1951. Cjelokupni rukopis objavljen je u prijevodu Stjepana Sršena u Požegi 1951.

[14] Feudalac je kao vlasnik davao kmetskoj zadruzi na obradu tzv. urbarsku ili selišnu zemlju od koje je podanik morao davati dio priroda gospodaru.

[15] U tome je razlika između zadružnog, običajnog i rimskog prava, gdje jedan sin ostaje na imanju, a drugi odlaze.

[16] Putopisci su tu pomalo idealizirali zadrugu kao društvo bez svađa i sukoba.

[17] Na temelju načina izbora pravnici su smatrali da je zadruga počivala na demokratskim načelima upravljanja.

[18] U feudalno doba sporove je rješavao vlastelin preko svojih upravitelja ili španova. U Vojnoj krajini to je radio satnik, a u građansko doba od 1848. načelnik općine.

i između njih redom uzima sebi pomoćnice za priređivanje jela, pečenje kruha, muzenje krava, itd.; njezina je također briga, da ništa ne ponestane djeci u kući i pastirima izvan kuće. Na ženama je glavna briga pripraviti odjeću sebi, mužu i djeci, pa udovama ako ih ima u kući. Jer za odjeću se ništa ne nabavlja od zajedničkih novaca, izuzev vunu, koju su ponajviše prisiljeni kupovati od stranaca. Za lan pak ne brinu se sve žene zajednički, nego svaka napose, i zato se također ženama daje za sijanje lana komad zemlje, koliko se čini da odgovara potrebama svake žene.“[19]

Tu je i opis izgleda zadružne kuće i kućara ili kijera: „Kuća je dugoljasta oblika, a s pročelja je u sredini natrag uvučena, i tu se nalazi trijem. U trijem izlaze troja vrata: jedna u sredini, na koja se ulazi u kuhinju, druga dvoja vrata su s jedne i druge izbočene strane trijema, jedna je strana određena za primanje gosta, koji se namjeri, a druga za blagovaonicu, koja je zajednička za sve ukućane, te se u njoj sastaju domaći muškarci i žene i svršavaju poslove, koji se mogu raditi kod kuće ili po danu ili uvečer pri svijetlu. To je također jedina soba koja se za zimskih mjeseci grije, naloživši vatru u peći, jer noćuju u hladnom. Ako kućni gazda ima ili sinova oženjenih, sagrade se odijeljeno, no ipak unutar iste ograde za pojedine bračne parove posebne spavaće sobe, u kojima mogu spremiti svoje stvari i imati ih sami za sebe.“[20]

Adžićevo svjedočanstvo o zadrugama

Fra Kajo Adžić Pleterničanin, koji je također rođen u jednoj kućnoj zadruzi, piše općenito o problemima hrvatskog sela i seljaka u drugoj polovici 19. st. Bilo je to petnaestak godina nakon ukidanja kmetske zavisnosti 1848., kad su se zadruge počele raspadati, dijeliti bilo tajno, bilo javno. On, za razliku od prethodnog opisa, vidi i neke slabosti i probleme zbog kojih narod siromaši. Kao svećenik zapaža i neke prednosti zajedničkog života i ulogu starješine ne samo kao prvoga među jednakima, ne samo njegovu gospodarsku ili upravnu nego i duhovnu ulogu u zadruzi. Adžić hvali zajednicu u kojoj je narod „slavjanski“[21] oduvijek živio u feudalizmu pod budnim okom vlastelina kojega je u zadruzi predstavljao „kućni gospodar“ ili starješina, koji je u zadruzi imao ulogu „božjeg u kući namjestnika“.[22] Njegov je zadatak bio da drži kao „otac svoju družinu u liepom redu i zaptu“ (Pavličević, 1995., 75-76).

[19] Najčešće je snaha kao miraz, dotu ili osebunjak donijela u zadrugu ne samo „kravicu i ladicu“ (škrinju) nego i svoju osebujnu zemlju na kojoj je mogla sijati lan i konoplju te presti i tkati za svoj uži dio obitelji.

[20] To su kućari, kijeri, komorice, vajati koji su u nizu građeni u dvorištu, a bilo ih je i u većim zadružnim kućama, npr. na katu. Zadruge su izvan sela, obično uz rub šume, imale i svoje stanove, tj. kuću, torove, obore, vrt, đeram i tu bi po godinu dana živio jedan zadružni par pazeći na svinje, stoku, perad i drugo.

[21] Adžić se kao ilirac i franjevac još uvijek služio zajedničkim nazivom *slavjanski* koji je obuhvaćao Hrvate, Slavonce, Dalmatince, Srbe, Crnogorce.

[22] Zadružni je starješina u zajednici često imao ulogu svećenika koji je krstio kruh, počinjao blagovanje molitvom, obdržavao vjerske blagdane i svečanosti itd.

Kajo Adžić idealizira život u zadruzi u doba dok su one bile stabilne u feudalnom društvu, a zatim govori kritički o pojavi individualizma i nesloge u novom polugrađanskom, zapravo prijelaznom društvu. Zanimljiv je njegov opis odlaska staroga starješine koji u poznim godinama, kad više ne može voditi zadrugu, predlaže svoga nasljednika. Taj nakon ukopa i karmina saziva sve odrasle zadrugare, ponavlja želju prethodnika, odaje mu počast i u svom nastupnom govoru poziva svu čeljad na suradnju te obećava rad, red i napredak. Starješina je, prema Adžiću, trebao biti primjer svima zadrugarima i „išao bi s družinom k poslu, njima bi u radu i pomnjivosti prednjačio, i zajedno s njimi krušac blagovao, od kućnog dohodka i potroška sdušni bi račun braći davao". Tada bi zadruga „pjevajuć k poslu išla, i kao u kakvom raju blaženi život provodila." (Pavličević, 1995., 76).

Tako je bilo, po njegovu mišljenju, u prošlosti, ali ne u vremenu koje opisuje, tj. 1863. godine.[23] Tada pomalo razočarano uopćuje kako više nema „ni poslušnosti, ni ljubavi" ni kod družine ni kod gospodara, ljudi više nisu kreposni i pobožni nego su postali „podani različitim opačinam, kao ti: lienosti, nemarnosti, sebičnosti, pijanstvu, psovkam, a gdjekoji i istoj bludnosti". Više družinari ne gledaju korist zajednice nego svaki gleda kako nešto samo za sebe „dobije i zasluži, a za kuću i kućansko dobro najmanje im je briga: ostalo propalo".[24] Neki bježe raditi izvan kuće, drugi u razne službe, poglavito u pandure, i više nema tko raditi u zadruzi. On je izvanredno zapazio razlike u ponašanju, u načinu proizvodnje i potrošnje, zatim potankosti u vezi s novčanim odnosima koji su razarali zadrugu, ali kao suvremenik nije mogao shvatiti uzroke svemu tome. Zbog toga je primijetio samo posljedice, a to su da je Slavonac, umjesto gospodar, postao sluga u svojem i na svojem usprkos tome što ima „krasnih zemaljah, vinogradah i šljivikah". Uza sva ta bogatstva Slavonijom će uskoro zavladati „velika bogčija" (Pavličević, 1995., 76-77).

Diobe i nestajanje kućnih zadruga potkraj 19. i u početku 20. stoljeća

Prema godišnjim izvješćima koja su hrvatsko-slavonskoj zemaljskoj vladi slale uprave svih osam županija, možemo pratiti ubrzan rastroj tih stoljetnih zajednica našega sela.[25] U razdoblju od donošenja posljednjeg Zakona o zadrugama iz 1889. do donošenja njegove dopune u Zadružnoj noveli iz 1902. i dalje sve do Prvoga svjetskog rata, kada su gotovo posve nestale (Pavličević, 2010., 323-329).

Požeška županija jedna je od triju slavonskih koje su postojale u predosmanlijsko vrijeme, a obnovljena je u doba Marije Terezije sredinom 18. st., i to pola stoljeća poslije oslobođenja. Proširena je nakon utjelovljenja slavonskog dijela Vojne krajine 1881./83.

23 Pisao je te članke u nastavcima za Kraljevićev *Slavonac*, prvi časopis u Slavoniji.

24 U to doba javljaju se robno-novčani odnosi, jača uloga novca. Pojavljuju se na tržištu razni industrijski proizvodi, poglavito odjeća, obuća i nakit za koji treba novca. Zbog toga svaka uža obitelj više brine za svoj osebunjak ili osebac, pa dolazi i do potkradanja zadruge.

25 Županijska izvješća čuvaju se u knjižnici Hrvatskoga državnog arhiva u Zagrebu.

i otada je imala šest kotara (Hrvatske županije kroz stoljeća, 1996.). Tri su bila iz građanske Slavonije, gdje je do 1848. bilo feudalno uređenje i u njemu kmetske kućne zadruge (Požega, Pakrac, Daruvar), i tri iz bivše Krajine, gdje su postojale graničarske zadruge podložne vojničkoj upravi (Brod, Nova Gradiška, Novska). Prema Zakonu ob ustroju... iz 1886., postojale su i podžupanije u Požegi i Pakracu, ali ne i u bivšim krajiškim kotarima gdje su u prijelaznom razdoblju postojala okružja. Položaj grada, i to onog drugog stupnja, izjednačenog s kotarima, imali su Požega i Brod, kasnije Brod na Savi, a u prvoj i drugoj Jugoslaviji, pa i danas, jest Slavonski Brod. [26]

Po veličini ozemlja bila je to najmanja županija u Hrvatskoj i Slavoniji s 4.376 km^2 prema broju stanovnika među najmanjima s 202.386 ljudi (nakon Ličko-krbavske i Virovitičke). I prema gustoći pučanstva na km^2 bila je Požeška županija najslabije naseljena, sa samo 30 duša na km^2, a to je bilo tri puta manje nego što je živjelo u Varaždinskoj županiji. Prednjačila je ta slavonska županija po broju postojećih kućnih zadruga s preko trideset postotaka, ali je u skladu s tim imala i ponajmanje tajno podijeljenih zadruga uz Bjelovarsko-križevačku, što govori o prilično slaboj gospodarskoj razvijenosti, tj. da se još uvijek najveći dio žiteljstva bavio poljodjelstvom i stočarstvom. Prvo je bilo više zastupljeno u nizinama Posavine, u Požeškoj dolini i Poilovlju, a drugo na rubovima požeških gora.

Izvješća o zadružnim diobama iz Požeške županije vrlo su kratka i oskudna podacima, a osim toga nisu sačuvana sva godišta. Prvo iz 1890. potvrđuje činjenicu da postoji „znatan broj diobnih razpravah, koje čekaju na konačno rješenje" te da je ono, prema Zadružnom zakonu iz 1889., preneseno na kotarske oblasti. Potkraj 1890. bio je u tečaju još 1.841 zadružni predmet, riješeno je dotada 612 predmeta, ali su se nakupila još 1.232. Kao glavne razloge sporosti u rješavanju izvještač navodi „razdor i nesporazumak" među strankama, pa ponekad i prkos te neprestane prigovore na rješenja, a nagodbe su bile vrlo rijetke.[27] Za iduće četiri godine nisu se sačuvala izvješća, ali broj predmeta od 1.018 potkraj 1895. pokazuje da se ipak ponešto riješilo.[28] Međutim, stalno su pridolazili novi predmeti, pa ih je 1894. bilo čak 1.497. Izvještač se žali, kao i u drugim županijama, kako su kotarske oblasti preopterećene, a da je broj činovnika vrlo skroman i ne može svladati golem broj potajno podijeljenih zadruga.[29] Dvije godine kasnije ipak je broj predmeta pao na 810 urudžbiranih, ali još neriješenih.[30] Slično je bilo i 1898. godine.[31]

[26] U Kraljevini su SHS Požegi, Brodu, Kobašu, Šamcu i dr. iz Beograda nametnuli ime *slavonski* kako ne bi bilo *hrvatski*, ali su istodobno propustili Dubicu i Kostajnicu nazvati hrvatskom nego su ih samo imenovali prvim nazivom. Požega je dva puta odbacila to ime, ali, nažalost, Brod nije.

[27] Izvješće Županije požeške za 1890., str. 11.

[28] Isto, 24.

[29] Isto.

[30] Isto, 27.

[31] Isto.

U posljednje tri godine ovoga izvještajnog razdoblja, tj. 1899., 1900. i 1901., broj neriješenih zadružnih predmeta smanjio se sa 748 na 525. Razlozi su stalno isti, i to uglavnom pomanjkanje službenika i velik broj drugih upravnih predmeta zbog kojih se perovođe u kotarima ne mogu više posvetiti zadružnim diobama. Prema broju potajnih dioba možemo zaključiti da je proces raspadanja zadruga bio nešto usporen u bivšim krajiškim kotarima poput Nove Gradiške i Broda, a u građanskom dijelu Slavonije to je bilo u Kotaru Pakrac.[32] Požeški kotar već je tada imao najveći broj riješenih zadružnih dioba, ali je zbog toga Županija u cjelini imala još uvijek trećinu postojećih kućnih zadruga. To je bilo najviše ne samo u Slavoniji nego i u Hrvatskoj u cjelini (Zoričić, 1885.).

U Požeškoj županiji nije se do početka 20. st. ništa bitno promijenilo od onoga što je opisano u prethodnom tekstu. Porastao je samo broj žitelja sa 202.836 iz godine 1890. na 228.096 u 1900. Međutim, nije to bila posljedica prirodnog prirasta nego više doseljavanja iz brdskih predjela u Hrvatskoj te sve brojnijeg dolaska Čeha, Slovaka, Nijemaca i Mađara iz zemalja tadašnje Austro-Ugarske.[33]

U svim kotarevima (Brod, Daruvar, Nova Gradiška, Novska, Pakrac i Požega) bilo je potkraj 1902. ukupno 590 zadruga u diobi, i to najviše u posavskim dijelovima, poglavito u Novoj Gradiški (170), u Brodu (116) te u Pakracu (100). U skrižaljci stoji da je koncem te godino ostalo neriješeno 360 potajnih dioba, ali na istom listu veliki župan Nikola pl. Jurković piše kako nijedna dioba nije ostala neriješena.[34] Slični podaci ponavljaju se i idućih godina, ali ih ne prati obrazloženje. Tako nije jasno zašto se broj potajnih dioba u postupku povećao 1905. na 671 te u Kotaru Novska na 158.[35] I 1907. je upisano 715 predmeta. Od toga 219 u Novoj Gradiški i 204 u Novskoj.[36] Isto tako ne znamo zašto je 1907. taj broj naglo pao na samo 157.[37] Slično je bilo i 1909., kad su zabilježena čak 1.394 „zadružna diobena predmeta". I tu je prednjačio Kotar Nova Gradiška s čak 490 zaprimljenih dioba.[38]

U sljedeće četiri godine taj se porast nastavlja, pa je tako 1910. zabilježeno 1.717,[39] zatim se 1911. penje na 2.025,[40] 1912. na 2.225,[41] da bi 1913. iznosio već 2.242.[42] Neobjašnjiv je pad u prvoj ratnoj godini (1914.) za više od tri puta jer su upisana samo

32 Isto, 1899., 1900. i 1901.
33 D. Pavličević. Kretanja pučanstva od 1880. do 2001. U: *Kulturna baština Požege i Požeštine*, ur. N. Čerti, Požega, 2004., 121-127.
34 Hrvatski državni arhiv (dalje HDA), kutija Požeška županija, 1903., 20.
35 Isto, 1905., 36.
36 Isto, 1906., 73.
37 Isto, 1907., 39.
38 Isto, 1909., 94.
39 Isto, 1910., 86.
40 Isto, 1911., 69.
41 Isto, 1914., 44.
42 Isto.

652 zadružna predmeta u postupku.[43] Očito je da je baš u to predratno vrijeme proces raspadanja kućnih zadruga u Požeškoj županiji bio najjači. To potvrđuje i obilna građa iz toga doba u arhivima u Požegi i Brodu. Zanimljivo je dodati da su tada nabavljeni i prvi pisaći strojevi na kojima su pisani i zadružni raspravni spisi.

Proces razdruživanja u kotaru Požega (1899. – 1918.)

S obzirom na to da je Požeška kotlina jedna zemljopisno zaokružena i planinama zatvorena cjelina, odnosno da se nalazi izvan savskih i dravskih prometnih koridora, u njoj se zadružni život, poglavito u rubnim, planinskim dijelovima, zadržavao duže nego u središnjoj Hrvatskoj. Za postojanja Austro-Ugarske i Hrvatske sa Slavonijom u njoj taj je kraj pripadao Požeškoj županiji, kotaru Požega te općinama u Pleternici, Kaptolu, Velikoj, Kutjevu i još nekima. Do 1848., dakle za postojanja feudalnih odnosa, tu su bile velike gospoštije poput one u Pleternici, Blacku, Kutjevu, Brestovcu te dobro grada Požege (Pavličević, 2009.). Prema podacima iz 1880. godine, Požeška je županija imala u kućnim zadrugama do 50% pučanstva i nalazila se odmah nakon onih predjela slavonske Posavine od Novske do Broda i Županje, gdje ih je bilo najviše.

Ubrzano nestajanje zadruga počelo je potkraj 19. i u početku 20. st. sve do konca rata 1918. godine. Navest ćemo nekoliko primjera iz povijesnih arhiva u Požegi i Slavonskom Brodu koji to potvrđuju. Obradit ćemo dvije skupine kućnih zadruga. Najprije one u dolini oko Pleternice koje su se uglavnom raspale do Prvoga svjetskog rata, a zatim onu u podgorskim selima na sjeveru Požeške kotline oko Kutjeva, Kaptola i Velike do Stražemana koja se smjestila podno južne, prisojne strane planina Krndije i Papuka. Na tome su području neke kućne zadruge dočekale i Drugi svjetski rat, bilo kao redovne ili tajno podijeljene. Uzet ćemo u obzir samo rijetke slučajeve poput zadruge Perak iz Požeških Sesveta čije su žalbe završile čak kod zemaljske vlade u Zagrebu, zatim nekoliko zadruga iz Peternice, zadruge oko Kaptola i Stražemana, i na koncu dodati što je o toj problematici zapisao seljak Ivo Čakalić iz sela Doljanovaca kod Kaptola.

Kao primjer na kakve su sve teškoće nailazili zadrugari prilikom diobe te općinske, kotarske i druge oblasti u svezi s tim uzet ćemo zadrugu Perak iz Požeških Sesveta, kbr. 12, tada u općini Kutjevo (danas spada pod grad Pleternicu). Počela je službena dioba 1899. i trajala je četiri godine,[44] iako je već bila potajno podijeljena. Prema zapisniku Općine Kutjevo od 3. ožujka 1900., posvjedočili su susjedi „da u zadruzi Perak već 2-3 godine vlada nemir i nesloga, a osobito u posliednje vrieme, tako da Petar (Perak) nije mogao dulje obstati u zadruzi, te je namjeravao otići iz zadruge

[43] Isto.
[44] Spis u HDA Slav. Brod, područni Odjel u Požegi, fond Kraljevska kotarska oblast u Požegi 1867.-1918., kutija 115. (U daljem tekstu HDA-SB, PO. Požega, br. kutije, br. spisa i godina).

i tražiti stan".[45] Međutim, Lojzo, Ivan i Franjo (Perak) navode da je Petar ponovno zahtijevao diobu iz obijesti jer je dobio sa ženom iz zadruge Brblić osebac i postao „bogat čovjek" koji bi htio svoj dio u zadruzi Peraka prodati.[46]

Problem je bio i u tome kako će zadruga Perak vratiti dug koji je imala prema Zemaljskoj naukovnoj zakladi u Kutjevu te Hrvatsko-slavonskoj otkupnoj zakladi ako se zadruga podijeli na četiri dijela. Nije bilo jasno koji će kućni broj (kbr.) dobiti diobenici te kako će se upisati dvije loze kao zadruga ili kao samovlasnici.[47] Godine 1900. dobili su svi kbr., ali još nisu bili provedeni gruntovno. To je riješeno u srpnju 1900. godine.[48] Trošak je platio za sve četiri loze Petar, a njemu su to trebale ostale loze vratiti. Kotarska oblast još je 1899. utvrdila da su bili još prije 17 – 18 godina dogovorno potajno podijeljeni.[49] Godine 1900. za diobu i gruntovno provođenje kao zadruga bila su trojica, a Petar samo za diobu. Oni su se u duhu zadružnog Zakona iz 1889. žalili (čl. 38.) da su u zadruzi većina i da Petar sam ne može provesti diobu.[50] Situaciju je još više zamrsio zapisnik Općine Kutjevo o diobenoj nagodbi iz 1899. prema kojoj, a na temelju rodoslovlja, ispada da je bilo po precima iz 1837. čak pet diobenih grana.[51] To je pokušala riješiti kotarska oblast u Požegi te je pozvala 1900. predstavnike loza na saslušanje. I opet su svi bili protiv diobe osim Petra. On je zahtijevao da se potajna dioba „raspiše", tj. poništi, a njegov dio upiše na njega kao samovlasnika. Ostali su bili za raspis, ali nisu htjeli zemlju upisati na njega kao samovlasnika nego na zadrugu.[52] Uslijedile su obostrane žalbe i Kotaru i Požeškoj županiji jer se Petar iselio iz zadruge, našao stan, ali je došao na zadružni tavan i odnio suho meso i slaninu. Uz to je Petar uputio i poseban utok sa željom da dokaže kako on s drugim lozama i nije u rodu i da zato može istupiti iz zadruge i dobiti svoj dio.[53]

U rujnu 1900. i Zemaljska vlada odlučuje da se IV. loza vodi kao glavna, da se na nju odnosi većina duga, a ostale su tri sporedni dužnici.[54] U siječnju 1901. one odbijaju snositi trošak diobe. U ožujku 1902. kotarska oblast u Požegi vodi raspravu na kojoj je bio nazočan često puta spominjani dr. Dragutin Tončić kao predstavnik Kr. zemaljske vlade iz Zagreba. Temeljni zahtjev bio je konačno rješenje višegodišnjeg spora, odustajanje od svih utoka (žalbi) obiju strana, što je i prihvaćeno. Imućni Petar platio je sve troškove (mjernika i dr.), a predstavnici ostale tri loze složili su se

45 Isto, Zapisnik općine Kutjevo, 20. veljače 1899.
46 Isto, zapisnik od 3. ožujka 1900.
47 Isto, dopis Kotarske oblasti u Požegi Općini Kutjevo.
48 Isto, Diobeni list zadruge Perak od 9. srpnja 1900.
49 Bile su to potajne diobe koje nisu bile prijavljene ni poreznim ni sudskim organima, što je izazivalo velike teškoće u plaćanju poreza te česte sudske sporove.
50 HDA-SB, PO. Požega, zapisnik Kot. obl. u Požegi od 13. travnja 1889., 7, 1900.
51 Isto, zapisnik Općine Kutjevo od 20. veljače 1899.
52 Isto, zapisnik Kotarske oblasti u Požegi od 17. ožujka 1899.
53 Isto, utok Petra Peraka od 26. srpnja 1900.
54 Isto, spis Hrv.-slav.-dalm. vlade br. 13828 od 10. rujna 1900.

i sva četvorica osobno su potpisala rješenje.[55] I tu nije sve bilo gotovo jer se Petar već prije žalio smatrajući da takvo rješenje nije u duhu odredaba zadružnog Zakona iz 1889. i da će samo povećati sukobe i mržnju među podijeljenim lozama.[56] Ujesen te 1902. izašlo je i posebno povjerenstvo „na lice mjesta". Nakon toga svi su potpisali konačno rješenje i upis u gruntovnicu osim Petra, koji je uskratio potpis smatrajući da se silom ne može održavati zadruga.[57]

U Pleternici, koja je 1894. dobila željezničku vezu s glavnom prugom Zagreb – Vinkovci, podravskom prugom do Našica i krakom do Velike preko Požege, kućne zadruge nestaju do Prvoga svjetskog rata. Uzet ćemo nekoliko primjera starosjedilačkih zadruga kao što su to bili Stanići, Pavlovići, Raljušići i Tomići. Tako je kotarska oblast u Požegi u ožujku 1906. odbila utok Ane udove Mačković, preudane Lončarević, a rođene u zadruzi Stanić, kbr. 131 u Pleternici, u svezi s razlazom te zadruge iz koje je ona tražila dio. Rješenje je doneseno u skladu sa zadružnom novelom iz 1902. i zakonom iz 1889. s kojim se ona odbija „sa razloga što je Ana Lončarević rođ. Stanić izudajom prestala biti članom zadruge Stanić kbr. 131."[58]

Godine 1908. gruntovno je podijeljena dotad tajna zadruga Pavlović iz Pleternice kbr. 27. Dijelila se na tri loze, na Ivana, Stjepana i Nikolu kao nositelje, a sve su tri ponovno upisane kao zadruge i tako su se vodile sve do 1941. godine.[59] Iste je godine gruntovno provedena i zadruge Raljušića, Pleternica kbr. 137, koja se dijelila na dvije loze. Druga loza, kojoj je bio predstavnik Stanko, upisana je kao samovlasnik, a kako je bio u Americi, zastupao ga je kao skrbnik Nikola Radonić. Ta je zadruga dotada bila tajno podijeljena, a tada je raspisana.[60] Tako je bila raspisana i zadruga Tomić, Pleternica, kbr. 39, dotad potajno podijeljena. Prva je loza Ivanova bila upisane kao zadruga i imala je 11 članova, a druga Mijina kao samovlasnička.[61]

Dodat ćemo tu i jednu rijetkost. Naime, u Tončićevu elaboratu o zadrugama (Tončić, 1925.) bilo je navedeno kako su postojale i zadruge doseljenih Nijemaca, Mađara i drugih. Bila je jedna i ovdje, i to zadruga Schultz iz tadašnjih Njemačkih Mihaljevaca kraj Požege (danas Novi Mihaljevci). Oni su prihvatili način života domaćeg pučanstva kao i zadružni sustav. Godine 1894. njihovu diobu rješavala je Kr.(aljevska) kotarska oblast u Požegi i ustvrdila da postoje dvije loze.[62] Jednu je predstavljao Josip (Josef) Schultz iz Jakšića, a drugu Franjo, Ivan i Malča te Franjo

[55] Isto, zapisnik kotarske oblasti u Požegi od 21. ožujka 1902.

[56] Isto, utok P. Peraka od 16. siječnja 1900.

[57] Isto, 12. studenoga 1902.

[58] HDA-SB, PO. Požega, Kr. kotarska oblast u Požegi, br. 3362 od 20. ožujka 1906. Djevojka je prilikom udaje dobila miraz i time izgubila zadružna prava.

[59] Isto, kut. 114/1908. Zadruge su se u građanskoj Hrvatskoj i Slavoniji dijelile na loze, grane ili rozgove prema sinovima, a u Vojnoj krajini na glave, tj. na sve odrasle muške članove zadruge.

[60] Isto, kut. 119/1908.

[61] Isto, kut. 126/1908. Po novom zakonu iz 1899., mogla se jedna grana podijeljene zadruge upisati opet kao zadruga.

[62] Isto, Kr. kotarska oblast u Požegi kut. 121. br. 1059/1894.

Gämel, svi iz Mihaljevaca. Međutim, zadruga je imala ukupno devet jutara i nije bilo moguće osigurati svakoj diobenoj strani najmanju zemljišnu izmjeru ili minimum.[63] Druga loza, osim toga, nije dopuštala podjelu jer se Josip prije oko 35 godina odselio u Jakšiće, pa je tom prilikom dobio dvije krave i deset forinti u novcu. Svima je, s obzirom na to da su bili nepismeni[64], objašnjeno da nemaju uvjeta za diobu, i to s obrazloženjem: 1. Josip je 33 godine bio izvan zadruge, pa mu je prestalo članstvo, 2. nije imao ovlaštenje na zadružni imetak, 3. jer je zadružna većina bila protiv diobe i 4. jer bi se diobom prekršila zakonska odredba o najmanjoj zemljišnoj izmjeri.[65]

Iako su se opisani zadružni slučajevi odigravali u razdoblju do 1918., obradili smo ih zbog navedenih posebnosti, a u daljnjem ćemo tekstu ponešto reći o kućnim zadrugama u Požeštini u razdoblju između dvaju svjetskih ratova. Tako Ivo Franić kao etnolog i rođeni Požežanin opisuje nekoliko zadruga u selu Frkljevcima kraj Pleternice i u selu Sapna, tada u Općini Begtež, danas Općina Čaglin (Franić, 1936., 105-135). Za zadrugu Katić, kbr. 32 u selu Frkljevcima, piše da je postojala još 1936. godine. Bile je to manja i po imanju skromnija zajednica s 12 članova i samo 10 jutara zemlje. Rijetka je bila po tome što joj je kućegospodarom bila žena, baba Birda, koju su uvažavale vlasti jer je kuću vodila „odlično i sa puno samosvijesti". Iako se podijelila 1914. godine, ona se nije gruntovno upisala, kao zadruga su djelovali i Banovići, kbr. 18 u istom selu. Posebnost kod njih bio je automatizam u izboru gospodara. Kućegazdom je postajao najstariji muškarac i to je ostajao do konca života. Isto je tako njegova žena automatizmom postajala gazdarica. Inače, tu u zadružnim pitanjima žene nisu imale pravo glasa. Postojao je samovlasnički posjed i nazivao se osebac (Franić, 1936., 106).

Po obradivoj površini i broju članova bila je tada najveća zadruga ona Vuksanovića u selu Sapna, kbr. 49. Imala je 88 jutara zemlje i 26 članova u družini. Franić ističe kako je, za razliku od šokačkih ili u požeškom kraju šijačkih[66] zadruga, ova bila „srpsko-pravoslavna", a njihova usmena predaja govori da su podrijetlom iz Crne Gore i da su došli u doba seobe patrijarha Čarnojevića potkraj 17. stoljeća. Zaštitnik im je bio sv. Nikola (krsna slava). Takav običaj katoličke obitelji i zadruge nisu u pravilu imale nego su slavile crkveni god (kirvaj) kao npr. Pleternica sv. Nikolu. Kao posebnost istaknuo je opisivač izbor starješine zadruge: „Kad umre kućegazda,

---

[63] Zadruga se po zakonu nije mogla dijeliti, ako nije imala dovoljno zemlje, tako da svaka diobena grana dobije po najmanje šest jutara.

[64] Obično su doseljeni Nijemci bili kad su došli pismeni kao npr. u selu Johannisbergu kraj Slatine znali su i latinicu i goticu u početku 19. st. Do konca stoljeća to je selo postalo Ivanbreg i svi su bili nepismeni (Stojsavljević, Zagreb, 1973.,40).

[65] HDA-SB, PO. Požega kut. 121.

[66] U Požeštini je tijekom 19. i u prvoj polovici 20. st. uobičajen lokalni naziv za stanovnike bio Šijaci, a manje Šokci, koji je češći u brodskoj Posavini sve do Županje. Oba naziva nisu objašnjena po postanku. Narod govori da su Šijaci bili oni seljaci koji su ovratnike na košuljama vezali otraga, sa šije. Bliže je istini da su Šijaci bili prastanovnici Požeštine prije dolaska Osmanlija, a Šokci doseljenici iz Bosne nakon oslobođenja Slavonije od Turaka 1687. godine.

dođe općinski bilježnik i u njegovoj prisutnosti biraju zadrugari novoga kućegazdu – doživotno. Obično se o probicima zadruge dogovaraju 3 najstarija člana (očevi) Mile, Nikola i Petar s djedom Maksimom (starješinom).“ (Franić, 1936., 106).

U Općini Kaptol i okolnim selima koja leže neposredno uz južne obronke planine Papuk zadružni se život zadržao duže nego u dolini koju ovdje nazivaju Poljadijom. Tu je anketu o zadrugama obavio, prema mojoj molbi, Mato Nosić, profesor iz Kaptola, u početku osamdesetih godina 20. st., kad su još živjeli bivši zadrugari. Prema njegovu svjedočenju, postojala je u Kaptolu još 1933. zadruga Matešića, u selu Komarovcima se zadruga Petrića održala do ratne 1943. godine, u Ramanovcima se zadruga Miletića održala do 1924.; zadruga Vidića u Bešincima do 1930.; u Alilovcima zadruga Ciganovića do 1926., kad se podijelila. U selu Podgorju bilo je nekoliko zadruga. Najveća od njih – Špejići – raspala se 1920. na osam samostojećih domaćinstava. Materijalnih ostataka (kuća, gospodarskih zgrada i dr.) gotovo da se i nije sačuvalo jer su u diobama srušene, podijeljene, a kako su bile izgrađene od sirove opeke (čerpići) ili od drva, nisu bile trajnije vrijednosti. U vezi s nestajanjem zadruge izvještač je primijetio činjenicu da se istodobno od 1867. pa nadalje na bivša zadružna kućišta i zemlju naseljavaju Česi (i Moravci) koji su bili privučeni kakvoćom zemlje i njenom niskom cijenom.[67]

U selu Vetovu nedaleko od Kaptola postojala je do 1922. zadruga Džebić koja se razišla sporazumno obavivši raspis u općini. Razlozi razlaza dvostruki su, o čemu izvještač piše: „Kao razlog raspada zadruge Draga i Đoko Džebić navode neslogu, naročito među ženama, te brojnost zadruge. Bilo je previše ljudi, više nisu imali mjesta za nove kijere za mlade parove pa su po dva oženjena brata spavala u istom kijeru.“[68] Drugom anketom dobili smo podatke o zadružnom životu u selu Stražemanu, zapadno od Velike.[69] Tu je još do 1928. postojalo pet velikih kućnih zadruga. To su bili: Damljanovići, Ivačevići, Ivanešići, Ulafići i Vargeši. Najmanja od njih imala je 13, a najveća 40 članova. To su bili Ivanešići, koji su se razišli na četiri loze 1928. godine iz istih razloga kao i Džebići u Vetovu. Toliko su se bili razrodili da su se već mogli uz pristanak župnika i međusobno ženiti i udavati. Imali su oko 90 jutara zemlje i vlastitu šumu na Papuku.[70]

Iako se zadruga Čakalića razišla 1912. godine, ona se često spominje kad se govori o zadružnom životu, običajima, pjesmama, poslovicama iz seoskog života u Požeškoj kotlini. To je zbog njezina najuglednijeg člana Ive Čakalića (rođ. 1891.), koji

[67] Rukopis ankete M. Nosića u mojoj je pismohrani. U Kaptolu i danas postoji veći broj potomaka doseljenih Čeha koji su sačuvali svijest o svojoj nacionalnoj pripadnosti.

[68] Iz opisa M. Nosića.

[69] Drugu anketu proveo mi je pok. F. Potrebica uz pomoć svojih učenika-gimnazijalaca, također osamdesetih godina. Koristio sam se izvještajem učenice Đurđice Štokić.

[70] Isto. Bila je to po brojnosti najveća kućna zadruga u Požeštini, a ujedno i najimućnija. Imali su devet pari voznih konja te 360 ovaca, mnogo svinja, peradi i dr.

je kao samouk seljak zabilježio neka svoja sjećanja i zapažanja koja imaju literarnu, društvenu, zavičajnu i tradicijsku vrijednost.[71] Proživio je u zadruzi prvu 21 godinu života i zapisao: „Ja pamtim još one stare zadruge u selu gdje je bilo po 20 do 30 osoba, a još pamtim u selu Golobrdu gdi je bila zadruga Ivića i tu je bilo 50 osoba u kući."[72] Čakalić slikovito opisuje kako se zimi u velikoj zadružnoj sobi tkalo na nekoliko stanova, kako se ljeti mlatilo (vršilo) žito s brojnim mlatiteljima i po taktu, a za odmora je burence s rakijom išlo od usta do usta, pa zatim kako su nekoć zadruge u selu cvale i u „prvom ratu sve propale". Zanimljiv je i slučaj raspada njegove matične zadruge. On o tome piše: „Kad je rat svršio, kad je brat kući došo (1918.) uplašio se moje muške dice, a on je imao tri ženske, a bili smo zadruga, u kući imali smo 18 jutara zemlje, jer se bojo, kad bi mu se ćeri udale, da ne bi imale dila,[73] nego da bi sve mojima ostalo, ali kad se odilio, za dva miseca umre mu žena." Shvatio je Čakalić da su i osebunjci bili često uzrok diobe i zato je napisao još jednu mudru, iskustvenu izreku: „U kojoj se kući vode osepci, tu kuća ode brzo u rasulo."[74]

U ovom odlomku o zadrugama u Požeštini, koju ponajbolje poznajem, obradio sam samo karakteristične slučajeve dioba i nestanaka kućnih zadruga potkraj 19. i na početku 20. st., gotovo se može reći znakovite obrasce. Ako bi se moglo na temelju proučene građe zaključivati o broju i veličini zadruga, onda se može reći da je u tom kraju nestalo velikih i brojnih zadruga, da su ostale one koje su bile uglavnom jednoobiteljske, iako su se vodile kao zadruge, a i takvih nije bilo više od pet posto.

Kako je razriješena zadruga Buturac iz Djedine Rijeke?

Budući da su kućne zadruge bile nakon rata 1945. stavljene izvan zakona s 1941. godinom, sudovima su ostavljene otvorene ruke za njihovu što bržu likvidaciju. Iako su se sudski postupci trebali još uvijek voditi po zakonskim propisima iz 1889. i 1902., na to nije nitko obraćao mnogo pozornosti i većina žalbi na rješenja nije prihvaćena, pa čak na njih nije ni odgovoreno. Rješavali su se samo slučajevi kada su stranke imale odvjetnike koji su to ishodili ili, ako su bili dobro plaćeni, dobili su neki rješenja i imovinu bez obzira na pravne činjenice.

To potvrđuju uvjerljiva sjećanja Lojze Buturca, umirovljenog diplomiranog inženjera iz Siska, brata poznatog crkvenog povjesničara dr. sc. Josipa Buturca. Lojzo je rođen 1926. u zadruzi Buturaca u selu Djedina Rijeka kraj Ruševa u tadašnjem Požeškom kotaru, pa iako je u zadruzi boravio, radio i iz nje se školovao, kad je potajna dioba nakon Drugoga svjetskog rata provedena, nije dobio svoj dio. Prenosimo dio njegova opisa o nestanku zadruge Buturaca:

[71] O Ivi Čakaliću vidi *Požeški leksikon*, 50.

[72] Koristio sam se rukopisnom ostavštinom I. Čakalića koja se čuva u Gradskom muzeju u Požegi.

[73] Dil je dio, rabi se i pojam tal po njemačkom *Teil*, a djevojka koja je imala dobar miraz zvala se u Slavoniji talaruša.

[74] I. Čakalić, ostavština. Osebac je mjesni naziv za osebunjak.

„Antun Buturac (1875. – 1929.), moj otac, vodio je poslovanje zadruge od djedove smrti (1913.) pa do svoje smrti, 1929. godine. Vodio je brigu o poslovima, ali ne više na način kako su to gazde radile ranije u kućnim zadrugama. Antun se oženio 1903. s Franjkom rođenom Svoboda iz Grabarja. Antunova punica, također Franjka, podijelila se u Grabarju sa svojim sinom Rudolfom, svoj dio zemlje prodala i u Djedinoj Rijeci joj je zet Antun za njezine novce sagradio kuću i kupio 6 jutara zemlje. Ta je zemlja u gruntovnici uknjižena na Antuna i Franjku Buturac, a u naravi to je bio osebac moje mame Franjke.[75]

Stric Mato je 1923. godine, pokraj naše kuće, sagradio sebi kuću. Dvije godine kasnije, 1925. godine, odvojio se od naše obitelji i živio je sa ženom i djecom u svojoj kući. Zemlju nismo tada dijelili pa se ona i dalje vodila kao zadružna. Ali kod vršidbe smo vodili računa da slažemo kamare[76] žita odvojeno zadružnu a odvojeno osebačku.[77] Nakon vaganja, zadružnu pšenicu smo dijelili sa stricem, svakome pola, a osebačka je u cijelosti pripala nama. Otac Antun je umro 1929., pa smo mi njegova djeca, negdje oko 1935. godine, napravili potajnu diobu između strica Mate i nas, sinova pokojnog Antuna. Podijelili smo svakomu polovicu, vodeći računa da svako dobije i polja i livade i voćnjaka i vinograda.

Možda je to bilo negdje oko 1950. godine, bio sam tada student, dobili smo obavijest od tadašnjih vlasti da su kućne zadruge po nekim propisima prestale postojati 1941. godine, pa smo pozvani da nekadašnje tajne diobe osnažimo u stvarne.[78] Da se zemlja podijeli onima zadrugarima, koji po propisima imaju na to pravo. Sjećam se da nismo pozvani u sud nego u ured požeškog odvjetnika Đure Kuntarića,[79] pa nam je on tumačio tko nema, a tko ima pravo naslijediti imovinu kućne zadruge Buturac, koja se vodi na Stjepana Buturca i njegove nasljednike: sinove Ivana i Stanka, unuke Matu, Antuna i njihovu djecu.

75 Buturci su doseljenici iz Hrvatskog primorja i Like u početku 18. st. Po podrijetlu su bili Bunjevci koji su popunjavali prazna selišta nakon odlaska islamiziranog pučanstva iz Slavonije. Osim njih doselili su se u Slavoniju i Tadijanovići, Mesići, Došeni i još neki rodovi. Snaha Franjka, rođ. Svoboda, bila je potomak doseljenih Čeha, a imala je kao udavača poveći osebac. Ona je bila prva snaha u zadruzi Buturaca koja je smjela ravnopravno sjesti za stol s muškim zadrugarima i nije im morala prati noge po dotadašnjem običaju ili adetu.

76 Kamare su bile veliki stogovi snopova poženjene pšenice koji su se složili u obliku kuće u dvorištima vlasnika prije vršidbe.

77 Osebačka imovina osebujno je ili pojedinačno vlasništvo užih obitelji, a sastojala se uglavnom od miraza koji je kao pokretnu ili nepokretnu imovinu donijela snaha.

78 Odlukom AVNOJ-a poništeni su svi „buržoaski" zakoni, pa i oni zadružni, i to s 10. travnja 1941., kad je bila proglašena NDH.

79 Dr. Đuro Kuntarić (Požega, 1893. – Požega, 1983.) bio je vrlo ugledan pravnik, odvjetnik, publicist, izdavač *Požeških novina* i pisac nekoliko članaka o požeškom kraju. Godine 1939. izdao je knjigu *Zadrugarstvo* koja je tiskana u Požegi. U njoj je zastupao tezu da se Hrvatska između dvaju zala, liberalnog kapitalizma i komunizma, može spasiti samo udruživanjem snaga, zadrugarstvom. Objavljena je po proglasu Banovine Hrvatske kada domoljub Kuntarić piše: "Hrvatska je opet svoja!" (O Kuntariću vidi *Požeški leksikon*, 146).

Za kćeri Stanka Buturca, Lucu, Milku i Julu, rečeno je da nemaju nikakvo pravo, jer su se izudale iz zadruge. Jednako tako nema nikakvo pravo Ivanova kći Jelica, koja se udala u Ruševo. Zatim, Antunove kćeri, moje sestre Marica i Dragica, rečeno je da su i one udajom izgubile pravo na zadružnu imovinu. Za sinove Anuna Buturca, moju braću, Josipa,[80] Ivicu i Franju, rečeno je da su napustili zadrugu i zaposlili se izvan sela, pa ni oni nemaju više nikakvih prava na zadružnu imovinu. Nisu tada spominjali moga strica Matu niti njegova sina učitelja Stjepana, koji su davno napustili selo i bili daleko od kućne zadruge, ali sam mislio da isto pravilo vrijedi kao i za moju braću. Nisu spominjane ni pastorke djedovoga brata Stanka, jer nisu nikada ni bile članovi zadruge. Nisu spominjali ni mene, ali se ja nisam bunio, jer sam pretpostavljao da će svu zadružnu imovinu naslijediti moj brat Karlo, odnosno njegova djeca, jer je brat Karlo svu tu zadružnu zemlju obrađivao sve do rata, i onu koju je tajno odvojio djedov brat Stanko i ono što je odvojio tajno stric Mato. A postojala je tada i neka parola da zemlja treba pripasti onima koji je obrađuju.[81]

Međutim, kad sam primio sudsko rješenje, veoma sam se iznenadio i razočarao. Zemlja, koja je 1905. tajnom diobom pripala Stanku Buturcu, sada je dodijeljena jednoj Stankovoj pastorki. I to ne Juli i Mandi, koje su jedno vrijeme živjele u Djedinoj Rijeci i udale se iz zadruge, nego pastorki Mari, koja se udala prije svoje mame Kate, pa nije nikada ni jednoga dana živjela u zadruzi. Drugo razočaranje je što za mene u rješenju piše da sam napustio zadrugu, pa da nemam pravo na zadružnu imovinu. Ali ja nisam bio niti zaposlen niti sam imao neko drugo mjesto stanovanja, a za vrijeme ljetnih praznika sam se i te kao znojio u žetvi. S druge strane, rješenje daje mojemu stricu, odnosno njegovome sinu učitelju, sva prava iako nikada u zadruzi nisu ništa privređivali nego godinama bili zaposleni u drugim mjestima izvan sela. Žalile su se na to rješenje Stankove kćeri, žalile su se i pastorke, koje su jedno vrijeme živjele u zadruzi, žalio sam se i ja, ali su sve žalbe odbijene bez pravoga obrazloženja.[82] Pastorka Mara i stric Mato su odmah prodali ono što im je dodijeljeno, pa nam se naš posjed, naša djedovina, koju smo do tada obrađivali, smanjila na manje od polovice. Tako je došao kraj nekada uglednoj i uspješnoj kućnoj zadruzi Buturaca u Djedinoj Rijeci."

Na ovome primjeru pokazuje se kako su nove, tzv. narodne vlasti nakon rata 1945. doslovce rastjerivale rijetke ostatke kućnih zadruga i njihove zajedničke imovi-

[80] Josip Buturac bio je poznati hrvatski crkveni povjesničar i arhivist koji je naš kraj zadužio brojnim radovima, ponajvećim uz Julija Kempfa.

[81] Parola je glasila: „Tvornice radnicima - zemlja seljacima!" Međutim, uskoro, poglavito od 1946., počela je politička akcija zvana kolektivizacija sela, a to je značilo oduzimanje zemlje seljacima i davanje seljačkim radnim zadrugama.

[82] Taj podatak potvrđuje opravdanu pretpostavku da je pitanje zadruga i uknjiženje njihove bivše imovine bilo prepušteno samovolji sudskih organa koji su često, kako je to u nas bilo uobičajeno, bile podložne mitu i korupciji. U narodu je tada bilo uobičajeno pravilo: „Tko maže, taj se i vozi!" Naime, seljačka su se kola podmazivala kolomazom od nerafinirane nafte.

ne koju su uz mnogo nedoumica ubrzo pretvarale u pojedinačnu kako bi uskoro mogle na tobožnjem zadružnom načelu ustrojiti seljačke radne zadruge po sovjetskom, komunističkom obrascu kolektivizacije sela. Od 1946. nadalje nasilno se osnivaju takve zadruge, zapravo naši kolhozi, kojih su se jugoslavenski komunisti neslavno odrekli 1953. godine.

Zaključak

U Hrvatskoj su postojale četiri vrste zadruga. Prvo su stare kućne, obiteljske zadruge koje vuku svoje korijene iz rodovskog društva. Drugo su proizvođačko-potrošačko-kreditne zadruge koje se osnivaju potkraj 19. i u početku 20. st. po europskim uzorima, a koje pomaže Katolička crkva i Hrvatska seljačka stranka. Treće su seljačke radne zadruge (SRZ) po sovjetskom, kolhoznom uzoru (1946. – 1953.) i četvrto opće poljoprivredne zadruge (OPZ) kao kooperativne jedinice većih poljoprivrednih kombinata (PIK-ovi).

Kućne ili obiteljske zadruge proizvodne su i životne zajednice više obitelji i generacija na zajedničkoj zemlji koja je u načelu nedjeljiva i neotuđiva. Na čelu joj je kućni starješina ili gospodar kojega demokratskim putem biraju svi odrasli zadrugari. Ako je zadruga prerasla svojim brojem granice opstojnosti, ona se, poput pčelinjeg roja, mogla dijeliti. U građanskoj Hrvatskoj ona se dijelila na loze ili obiteljske grane, a na području Vojne krajine po odraslim, muškim glavama. Iako su kućne zadruge postojale u svim okolnim, poglavito južnoslavenskim zemljama, samo su one u Hrvatskoj i Slavoniji bile zakonski normirane po običajnom, zadružnom pravu.

Kućne zadruge odvajkada su postojale i u Požeštini, koja je jedna zaokružena zemljopisna cjelina. To potvrđuju i zapisi o njima koje su 1782. objavili budimski profesori, a 1863. ih je vjerno oslikao Kajo Adžić-Pleterničanin te u prvoj polovici 20. st. seljak-pisac Ivo Čakalić i etnolog Ivo Franić Požežanin.

Proces raspadanja kućnih zadruga kao izdanaka feudalnog ili čak rodovskog društva počinje ukidanjem feudalnih odnosa kmetske zavisnosti 1848. godine Jelačićevim *Banskim pismom.* Nastavlja se od sedamdesetih godina, kad su doneseni liberalni zakoni, a dovršava koncem 19. i na početku 20. stoljeća. Do konca Prvoga svjetskog rata i nestanka Austro-Ugarske i Hrvatske kao banovine u njoj 1918., rastrojile su se gotovo sve veće zadruge. Međutim, ostalo ih je ipak ponešto u slavonskoj Posavini, ali i u Požeškoj kotlini, poglavito u selima podno Papuka i Krndije. Proces potajnih i javnih dioba i sve teškoće u svezi s tim možemo dobro pratiti prema dokumentima koji su se sačuvali u područnim odjelima Hrvatskoga državnog arhiva u Brodu i Požegi, ali i anketama koje je autor proveo početkom osamdesetih godina 20. st.

Kao primjer planskog pretvaranja bivših zadružnih imanja u pojedinačna koja su provodile nove, socijalističke vlasti nakon 1945. kako bi se stvorilo plodno tlo za

nastanak seljačkih radnih zadruga može poslužiti sjećanje bivšeg zadrugara Lojze Buturca iz Djedine Rijeke kraj Ruševa. To su u Požegi provodili odvjetnici s poznatim dr. Đurom Kuntarićem na čelu, koji je još 1939. poslije proglasa Banovine Hrvatske izdao u Požegi knjigu *Zadrugarstvo*.

Literatura

Franić, Ivo (1936.), Etnografske zabilješke iz sreza Slavonsko-Požeškog, *Vjesnik Etnografskog muzeja*, II, sv. 3-4, str. 105-135, Zagreb.

Hrvatske županije kroz stoljeća (1996.), ur. Franko Mirošević, Školska knjiga, Zagreb.

Matić, Tomo (1951.), Narodni život i običaji u Požeškoj županiji krajem 18. vijeka, *Zbornik za narodni život i običaje*, knj. 15, str. 5-27, JAZU, Zagreb.

Pavličević, Dragutin (1989.), *Hrvatske kućne zadruge I*, Sveučilišna naklada Liber i Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb.

Pavličević, Dragutin (1995.), Kajo Agjić Pleterničanin – „Prijatelj puka", (uz 190. obljetnicu rođenja), *Zlatna dolina – zbornik radova Požeštine I* (1), str. 71-90, Požega.

Pavličević, Dragutin, Kretanje pučanstva od 1880. do 2001, *Kulturna baština Požege i Požeštine*, str. 121-127 (ur. Natalija Čerti), SPIN VALIS, d. d. Požega.

Pavličević, Dragutin (2009.) *Grad Pleternica 1270.-2010.*, Poglavarstvo Grada Pleternice, Pleternica.

Pavličević, Dragutin (2010.), *Kućne/obiteljske zadruge II*, od 1881., Golden-marketing i Tehnička knjiga, Zagreb (u tisku).

Piller, Matija – Mitterpacher, Ljudevit (1995.), *Putovanje po Požeškoj županiji u Slavoniji 1782.*, prijevod s latinskog S. Sršen, Matica hrvatska Požega i Povijesni arhiv Osijek, Osijek.

Požeški leksikon (1977.), Skupština općine Slavonska Požega.

Stojsavljević, Bogdan (1973.), *Povijest sela, Hrvatska-Slavonija-Dalmacija*, Zagreb.

Tončić, Dragutin (1925.), *Vrhovne upravne i sudske rješidbe*, Zagreb.

Zoričić, Milovan (1885.), *Statističke crtice o kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb.

Extended Families / Communal Households in the Wider Požega Area

Summary

Based on original documents from the Požega archives and statements given by contemporaries (Piller-Mitterpacher – 18th ct., K. Adžić – 19th ct., I. Čakalić – 20th ct.), as well as a survey from the 1980s, the author systematically describes communal households and the causes of their disintegration at the turn from the 19th to the 20th ct. This process started in 1848, with the abolishment of feudalism, and ended in 1918, when almost all communal households disappeared. The focus has been put on the changes to the bourgeois commodity-money relations and the secret divisions of communal households, which had not been recorded in the land registries, and had therefore caused difficulties regarding tax paying; the judicial system; excessive expenses; and, in general, the impoverishment of the village. Finally, the negative treatment of communal households and their realties by the socialist authorities after 1945 is described; by making them disappear, the authorities attempted to prepare fertile land for establishing collective farms – copies of the Soviet system in the framework of the collectivisation of agriculture.

Keywords: extended families / communal households; wider Požega area; division; disappearance.

Dr. sc. Dragutin Pavličević
Institut društvenih znanosti *Ivo Pilar*
Marulićev trg 19, 10000 Zagreb
Petrova 120/I, 10000 Zagreb
dragutin.pavlicevic@pilar.hr